

MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN SONRA ERMENİ FAALİYETLERİ (İğdır ve Havalisinde)

Prof. Dr. Ahmet TOKSOY

Arastırma Makalesi

Makale Geçmişi

Başvuru Tarihi: 17.04.2024

Kabul Tarihi: 23.05.2024

Research Article

Article History

Date of Application: 17.04.2024

Acceptance Date: 23.05.2024

Özet

Kafkasya'dan Türk ordusunun çekilmesinden sonra zor durumda kalan Türk milleti vatanlarını savunmak için milis teşkilatı esasına dayanan siyasi örgütler oluşturmaya başladılar. Olayları dikkatli bir şekilde takip eden Mustafa Kemal Paşa Samsun'da bulunduğu sırada Ermenilerin Doğu Anadolu ve Kafkasya'da yaptıkları mezalim ve bölgenin mukadderatı üzerindeki kaygılarını Paris'te toplanan Barış Konferansına katılan müttefiklere, Amerika Birleşik Devletleri'ne ve tarafsız ülke temsilcilerine birer nota ile bildirdi. Ermeni Hükümeti, 28 Mayıs 1919'da, Doğu Anadolu'nun Ermenistan sınırları içine ilhak edileceğini resmen açıkladı. Bu gelişmeler üzerine Türk Genelkurmay Başkanlığı masum Türk insanını Ermeni taarruzlarından korumak, Türk ordusunun en birinci müdafaa görevi olduğunu açıkladı. Ancak bölgede olaylara müdahale edecek elde yeterli derecede ordu yoktu ve oluşturulan millî kuvvetler de İngilizler tarafından dağıtılmıştı. Kafkasya dâhilinde Ermenilerin Türklere karşı zulüm ve baskılarını iyice artırmaları ve bu taarruzların sınıra kadar dayanmış olması, hatta Ermeni topçularının da faaliyete geçmiş olması olayları içinden çıkılmaz bir hale sokmuştu. Temmuz ayı başında Kars ve Sarıkamış bölgesinden alınan istihbarata göre, Ermenilerin bölgede ileri gelen Türkleri ve özellikle gençleri toplayarak bazılarını hapsedtiklerini ve bazılarını da öldürdüler. Ermeniler tarafından Türklere uygulanan mezalim ve katliam 1920 Ekim ayında Türk ordusunun ileri harekâtına kadar devam etti.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Türk, Mustafa Kemal Paşa, İğdır, Ermeni

Armenian Activities Following The Armistice of Mudros (In Iğdir and Its Vicinity)

Abstract

After the withdrawal of the Turkish army from the Caucasus, the Turkish people, who were in a difficult situation, started to form political organisations based on militia organisation in order to defend their homeland. Following the events carefully, Mustafa Kemal Pasha informed the allies, the United States and representatives of neutral countries participating in the Paris Peace Conference of his concerns about the atrocities committed by Armenians in Eastern Anatolia and the Caucasus and the fate of the region with a note while he was in Samsun. On May 28, 1919, the Armenian Government officially announced that Eastern Anatolia would be annexed into the borders of Armenia. In response to these developments, the Turkish General Staff declared that the protection of innocent Turkish people from Armenian attacks was the primary defence duty of the Turkish army. However, there was not enough army in the region to intervene in the events, and the national forces created had also been disbanded by the British. In the Caucasus, the Armenians had increased their persecution and oppression against the Turks and these attacks had reached to the border, and even the Armenian artillery had started to operate, which made the events inextricable. According to intelligence received in Kars and Sarıkamış in early July, Armenians rounded up prominent Turks, especially young people, imprisoned some of them and killed others. The cruelty and massacre inflicted on the Turks by the Armenians continued until the forward operation of the Turkish army in October 1920.

Keywords: Caucasia, Turk, Mustafa Kemal Pasha, Iğdır, Armenian

¹ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Orcid No: 0000 0002-9176 0165, ahmet.toksoy@adu.edu.tr

1. Mondros Mütarekesi'nden Sonra Ermeni Faaliyetleri (İğdır Ve Havalisinde)

Osmanlı Devletinde Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra karışık bir ortam ortaya çıktı. Yaşanan bu karışık ortam hiç kuşkusuz ki, on binlerce şehit vererek hâkimiyet altına aldığımız Kafkaslarda da kendini gösterdi. Kafkaslardaki olumsuz gelişmenin başında Türk ordularının ele geçirilen toprakları bırakarak geri çekilmesi ilk sırayı almaktaydı. Bilindiği gibi 1918 yılı Eylülünde Kafkas dağlarına kadar ilerleyen Türk ordusu henüz ateşkes antlaşması imzalanmadan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın emri ile geri çekilmeye başladı. Ancak bir sorun ortaya çıktı. Bu geri çekilme nereye kadar olacaktı? Yalnızca Kafkasya ile mi sınırlı kalacaktı? Yoksa Doğu Anadolu'da bu çekilmeye dâhil miydi? Binlerce yıllık Türk yurdu düşmana nasıl teslim edilecekti? Neticede İngilizlerin emri ile 1878 yılı sınırına kadar çekilme gerçekleşti. Bu Avrupa Hunlarının batı seferi ile Türk anayurdunun bir parçası olmuş bir bölgenin düşmana terk olunması ve oluk oluk Türk kanının akıtılması anlamına geliyordu.

Türk sınırları içindeki olumsuz gelişmenin başında İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devletini parçalama planları önemli bir yer tutuyordu. Aslında bu planların ipuçları Mondros Mütarekesinin maddelerinde veriliyordu. Avrupalıların, Türk devletini parçalama istekleri önemli ölçüde Ermenilerin işine de yarıyordu². Çünkü Ermeniler, kendilerinin Türklere karşı girişecekleri her türlü hareketlerinde serbest ve özgür olarak gördükleri gibi Avrupalı devletlerden büyük destek alıyorlardı. Aslında Ermeniler, Avrupalı devletlerin emperyalist emelleri doğrultusunda kullanıldıklarının farkında bile değillerdi³.

Mondros Mütarekesinin 30 Ekim 1918'de imzalanmasından hemen sonra vatanın her köşesi işgal edilmeye başlandı. Bu karanlık günlerde herkes farklı bir yol aramaya başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'ta işaret ettiği gibi, *"İtilaf Devletleri ordunun silahlarını topluyor ve ateşkes antlaşmasının hükümlerine uymayı gerekli görmeyerek, birer bahane ile İtilaf donanmaları ve askerleri İstanbul'a çıkıyor, Adana ili Fransızlar, Urfa, Maraş ve Ayıntap İngilizler tarafından işgal ediliyordu. Antalya ve Konya'da İtalyan askeri birlikleri, Merzifon ve Samsun'da İngiliz askeri birlikleri bulunuyordu. Nihayet 15 Mayıs 1919'da İtilaf devletlerinin uygun bulmasıyla Yunan ordusu da İzmir'e çıktı"*⁴

Kafkasya'dan Türk ordusunun çekilmesinden sonra Türk milleti vatanlarını savunmak için milis teşkilatı esasına dayanan siyasi örgütler oluşturmaya başladılar. Batum, Ahıska, Ahılkelek, Ardahan, Oltu, İğdır, Kars, Kağızman, Sarıkamış ve Nahcivan bölgelerinde kurulan ve "Milli Şura" adı verilen bu teşekküllerin en kudretlisi Kars'ta kurulan İslam Şura'sıydı. 17 Ocak 1919'da Kars'ta toplanan bir kongre tarafından anayasa hazırlanarak "Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi" kuruldu. 19 Nisan 1919'a kadar çalışmalarına devam eden parlamentoyu İngiliz Generali Thomsen, bu tarihte basarak dağıttı ve hükümet üyelerini tutuklayarak Malta'ya sürdü⁵.

Kafkaslarda belirsizlik ve Ermeni vahşeti yaşanırken Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs'ta Samsun'a çıktıktan sonra 25 Mayıs 1919'da Sadaret Makamına bir telgraf gönderdi. Mustafa

² Fransa Dışişleri Bakanı Pichon, Fransa parlamentosunda yaptığı konuşmada, milliyetlerin haklarına sahip çıkmalarının Fransa'nın geleneklerinin ve tarihinin şerefi olduğunu söyleyerek bu gün de Ermenilere kendi kaderlerini tayin etme hakkının verilmesi için onlara yardım elini uzattıklarını belirtmiştir. Fransa Başbakanı ise 14 Temmuz 1918'de Bugos Nubar'a gönderdiği mektupta, Ermenilerin davasında yanlarında olduğunu söylemiştir. Bkz. Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu 1914-1923, Ankara 1991, s. 89

³ Nurcan Toksoy, Revan'da Son Günler, Ankara 2007, s. 254

⁴ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Ankara 2004, s. 1

⁵ Öke, Ermeni Sorunu 1914-1923, s. 163

Kemal Paşa, bu telgrafında, Kafkas cephesinde Ermeniler tarafından çıkarılan olaylardan bahsederek, Ermenilerin siyasi emellerini fiilen gerçekleştirmek için çeteler oluşturduklarını ve mütareke tarihinden itibaren mevsimin müsait olmasından da faydalanarak faaliyetlerini daha da artıracaklarını ifade etti. Bundan dolayı her ihtimale karşı 15. Kolordu tarafından gerekli tedbirin alınmasının lüzumlu olduğunu hatırlattı⁶. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, Mustafa Kemal Paşa'ya "*Ermenilerin, Kafkasya'da Türk sınırına yakın bölgelerde hadise çıkarmakta oldukları haberinin alınmış olduğunu, bu olayların doğu vilayetlerinde de ortaya çıkacak olursa böylesine elim bir hadiseden dolayı hükümetin kesinlikle mesuliyet kabul etmeyeceğini söyleyerek ordu tarafından gerekli karşılığın verileceğini*" söyledi. Ayrıca İtilaf Devletleri'nin siyasi mümessillerine de Ermeni taarruzlarının devam etmesi halinde, Türk askeri gücünü artırmak zorunda kalacaklarını da bildirdiler. Bunun üzerine İngiliz temsilcisi verdiği cevapta, meselenin araştırıldığını, Kafkasya havalisinde bulunan İngiliz memurlarınca tebligat yapıldığını ve yapılan araştırmada verilen bilgilerin doğruluğunun ispat edildiğini söyledi⁷.

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'da bulunduğu sırada Ermenilerin Doğu Anadolu ve Kafkasya'da yaptıkları mezalim ve bölgenin geleceği üzerindeki kaygılarını Paris'te toplanan Barış Konferansına katılan Müttefiklere, Amerika Birleşik Devletleri'ne ve tarafsız ülke temsilcilerine birer nota ile bildirdi. Mustafa Kemal Paşa, bu konudaki haklı endişelerini bir kere de 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'e de aktardı. "*Siyasi vaziyetimizi ben çok karanlık görüyorum. İtilaf Hükümetleri hakk-ı mevrus ve meşruumuz olan toprakları çiğnemeyi Hıristiyanlık namına bir hizmet addediyorlar. Bu cümleden olarak Ermenilere vilayetlerimizi peşkeş çekmeleri de ihtimal bulunuyor. Böyle bir vaziyette İngiliz kıtaatının İzmir'de Yunanlılarla Rumlara yaptıkları gibi bu cephede de Ermenilere pişdarlık edeceği pek memuldur. Ve böyle bir harekette zorla yerleşmiş olan ahali-i mahalliye ile muhacirini bir kere daha yerlerinden oynatmak ve bu suretle ekseriyete hâkim naziresini tatbik etmek kendilerince kabil olabilir...*"⁸.

Esasen Türk ordusunun boşattığı bölgelerde İngiliz temsilcileri tarafından da bizzat doğruluğu ispatlanan Ermeniler tarafından yapılan mezalimler durdurulamadığı gibi yaptıkları katliamlar sonrasında sert tepki görmediler. Bu durum karşısında Ermeniler ise işi daha da büyüterek Türkiye'yi tehdit etmeye başladılar⁹. Özellikle Revan'daki Ermeni Hükümeti, 28 Mayıs 1919'da, Doğu Anadolu'nun ilhak edeceğini resmen açıklama cesaretini gösterdi¹⁰. Bu ilhakla beraber Büyük Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu da ilan edilmiş oluyordu ki, buna göre, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas, Erzurum ve Trabzon'u Ermenistan'a katmaktaydılar. Böylece Osmanlı Devleti'ne karşı resmen bir savaş ilan etmiş oluyorlardı¹¹.

⁶ B.E.O (Bâbiâli Evrak Odası), Belge No: 343464

⁷ B.E.O, Belge No: 343464

⁸ Öke, Ermeni Sorunu 1914-1923, s. 165

⁹ Paris Barış Konferansına katılan Bugos Nubar, isteklerinde o kadar ileri gitti ki Büyük Ermenistan kurmak için Çukurova'ya gözünü dikmiş ve Ermenistan'ın Akdeniz'e bir çıkış kapısı olması gerektiğini ifade etmiştir. Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum'un yanında Trabzon'un da kendilerine verilmesini söylemiştir. Bunlardan başka Maraş, Kozan, Cebel-i Bereket, Adana ve Antakya'nın da verilmesini belirtmişlerdir. Ayrıca Revam bölgesiyle Gümrü ve Kars ve çevresinin de kendilerine verilmesini açıklamışlardır. Avrupalı güçler Ermenileri durdurmak yerine daha da körüklemişlerdir. Bkz. Öke, Ermeni Sorunu 1914-1923, s. 137-138

¹⁰ Firuz Kazemzadeh, The Struggle For Transcaucasia (1917-1921), New York 1951, s. 286

¹¹ Zeki Saruhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, I-IV, Ankara 1993, s. 285

9 Haziran 1919 tarihli bir telgrafta ise, İngiliz subaylarının komutası altında bulunan Ermeni askerlerinin Nahcivan ve civarındaki Türk köylerini özellikle zapt ettikleri, hatta bunların elinde top ve mitralyözlerin dahi mevcut olduğu dile getirilmekteydi. Gerçekten de İngiliz subaylarının sınırsız desteğini alan Ermeni kuvvetleri Türklere karşı saldırılarını daha da şiddetlendirdiler. Tabii ki, bu durum karşısında masum Türk insanını Ermeni taarruzlarından korumak, Türk ordusunun en birinci müdafaa görevi olacaktı. Ancak elde ordu yoktu ve oluşturulan milli kuvvetler de İngilizler tarafından dağıtılmıştı. Bu amaçla da gerekli talimatın verilerek durumdan yetkililerin haberdar edilmesi, özellikle İngiliz desteğinin var olduğu belirtilerek bu elim hadise karşısında hükümetin mesuliyet kabul etmeyeceği vurgulanmıştı. Bu durumun İtilaf Devletlerinin siyasi mümessillerine de bildirilerek bölgede asayişin sağlanması ve gerekli tedbirlerin alınması istendi¹². Ayrıca Ermenilerin, Türk sınırına yakın bazı yerlerde yığınak yaparak Müslüman Türk halkına zulüm ve saldırma hareketlerine giriştikleri öğrenilince 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir karşı tedbir alması için görevlendirildi.

İngilizlerin ve diğer Avrupalı devletlerin desteğini alan Ermeniler, bir yandan Anadolu'da katliam yaparken diğer yandan da özellikle doğu sınırında Karabağ, Zengezur topraklarında ve Gökçe Göl kuzeyinde silahlı saldırıya da başladılar¹³. Yine aynı tarihte Ermeniler, Kafkasya sınırında kuvvet toplayarak bazı Türk bölgelerine saldırıda bulunmaları üzerine ve Meclis-i Vükela tarafından gerekli tedbirler alınmaya çalışıldı. Bu alınan tedbirler üzerine, İngiltere temsilcisi, konuyla ilgili olarak gerekli ödeneğin kendilerine verilmesini talep etmiş, memurların bölgedeki hadiseleri merkeze bildireceklerini ifade etmişti¹⁴.

Doğu Anadolu ve Kafkaslarda bu olaylar devam ederken IX. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, Havza'da Kolordu Komutanlarıyla ve halkın ileri gelenleriyle görüşerek Milli Mücadelenin temellerini attıktan sonra 12 Haziran'da Amasya'ya vardı¹⁵. Yine aynı gün (12 Haziran 1919) Harbiye Nezâreti'ne bir telgraf gönderdi. Mustafa Kemal Paşa, bir Ermeni tercümanla Iğdır'dan Beyazıt'a gelen bir İngiliz subayının Beyazıt Mutasarrıfına verdiği bilgiye göre, bölgede İngiliz himayesinde bir Ermeni Devletinin kurulacağını, bir aya kadar 15 bin Ermeni göçmeninin, Ermeni askeri birliklerinin koruyuculuğu altında geleceğini söylediğini bildirdi. Bu durum karşısında bölge hakkında yapılan araştırma sonucunda bir karış toprağın dahi Ermenilere verilmesinin imkânsız olduğunu ifade etti. Bu durum karşısında tek bir Ermeni askerinin bile sınırı geçerse ateşle karşı konulacağı, ancak uluslararası bir kararla, hiçbir yerde çoğunluk olmamak şartıyla Ermeni göçmenlerinden isteyenlerin memleket içinde barınabilecekleri kanısında olduğunu belirtti¹⁶. Olaylar böyle devam ederken ayrıca 18 Haziran 1919'da Karakilise civarında Ermenilerle Türkler arasında küçük çapta da olsa çarpışmalar yaşandı¹⁷.

Kafkasya dâhilinde Ermenilerin Türklere karşı zulüm ve baskılarını iyice artırmaları ve bu taarruzların sınıra kadar dayanmış olması, hatta Ermeni topçularının da faaliyete geçmiş olması olayları içinden çıkılmaz bir hale sokmuştu. Çünkü alınan haberlerden İngilizlerin, özellikle Gümrü ve civarında İngilizceyi iyi bilen Ermenilerden bir alay oluşturdukları ve bu kuvveti de Doğu Anadolu'ya gönderecekleri öğrenilmişti. Erzurum'daki İngiliz temsilcisi Rawlinson, İstanbul'daki İngiliz karargâhına durumu bildirirken, Ermenilerin faaliyetlerini artırdıklarından bahsederek, Ermeniler için “zalimkâr” deyimini kullanmış ve bunların biran

¹² B.E.O, Belge No: 343307

¹³ Fahir Atabek, Doğu Cephesi (1919-1921), s. 16

¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH/ KMS Dosya No: 53-3, Belge No: 5

¹⁵ Öke, Ermeni Sorunu 1914-1923, s. 165

¹⁶ İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1984, s. 366

¹⁷ B.O.A. DH/ KMS Dosya No: 53-3, Belge No: 15

önce durdurulması gereğinden bahsetmişse de bu taleplerin pek de dikkate alınmadığı, daha sonraki gelişen olaylardan anlaşılmaktadır. Çünkü Batum'daki Müslümanların muhafazasına görevlendirilen İtilaf Devletleri askeri memurlarının, silahlarını satmaya teşebbüs etmeleri bunu ispatlamaktadır. Satılan silahları alan Ermeni ve Rumlar, Trabzon'a gönderilmek üzere çeteler dahi oluşturmuşlardı. Alınan istihbarattan İtalyanların dahi bunlarla işbirliği yaptığı öğrenilmişti. Kafkasya'yı işgal için görevlendirilen ve Batum'a kadar giden İtalyan askeri daha sonra İtalya'dan gelen emirle geri çekilmiş, böylece bölgede yalnızca İngilizler kalmıştı¹⁸.

8 Temmuz 1919'da bölgeden alınan haberlere göre, Bolşevik orduları tarafından tazyik edilen Ermenilerin tamamen sınıra çekildikleri, bu bölgelerde Ermeni ordusunda bulunan İngiliz subaylarının da Tebriz'e firar etmiş olduğu öğrenildi¹⁹. Fakat çok geçmeden 13 Temmuz 1919'da Ermeni çeteleri, askerleriyle birlikte Nahcivan ve Şerur çevresindeki 45 köye hücum ederek demir yoluna yakın köyleri, zırlı vagonlardan ateş altına aldılar. Amaçları Türkleri Aras Irmağına dökmek ve geri kalanları ise yok etmektir. Fahrettin Kırzioğlu Türklerin yok edilmesi için birliklere bu emirlerin verildiğinin ele geçen evraklardan anlaşıldığını ifade etmektedir²⁰. Bazı Ermeni askerleri 14 Temmuz tarihinde ellerindeki top ve mitralyözlerle Türk köylerine baskın yaptılar. Türklerin ellerinde bulunan silahları alarak birçok kişiyi öldürüp, ileri gelenlerini de tutukladılar²¹.

Bu arada 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir, 16 Temmuz 1919'da gönderdiği telgrafında 1918'de Revan'da yapılan zulüm ve katliamların 1919'da da hala devam ettiğini, Ermeniler tarafından yapılan zulüm ve vahşet dolayısıyla Revan, Kars ve Kağızman havalisi Müslümanlarından binlercesinin her şeylerini terk ettiklerini bildirdi. Telgrafın devamında bu Müslüman Türklerin canlarını kurtarmak maksadıyla aç ve perişan bir vaziyette Osmanlı topraklarına göç ettiğini ve her gün çaresiz Müslümanların feryatlarının işitilmekte olduğunu belirtmektedir. Ermeniler, bir taraftan Müslüman Türkleri katlederek imha ederken diğer taraftan da geride kalanları göçe mecbur ederek bunların bütün mal ve mülkünü gasp etmişlerdi. Sürekli olarak devam eden bu durum halk üzerinde de çok kötü tesir yaratmaktaydı²².

Temmuz ayı başında Kars ve Sarıkamış bölgesinden alınan istihbarata göre, Ermenilerin bölgede ileri gelen Türkleri ve özellikle gençleri toplayarak bazılarını hapsedtiklerini ve bazılarını da öldürdüklerini, Tekâlif-i Harbiye bahanesiyle Müslümanların at, araba, erzak ve diğer malzemelerini toplayarak kendi askeri kuvvetlerine verdikleri belirtilmekteydi. Yine aynı istihbaratta Kars ve Sarıkamış civarında yaşayan bir kısım halkın bu durum karşısında Allahuekber Dağına çekilmeye mecbur oldukları bildirilmekteydi. Ermeniler yapılan bu harekât Nahcivan, Zengezur ve Dereleş mıntıklarında daha kanlı bir şekilde gerçekleştirildi. Akçakale'ye bağlı dört köyü 4 Temmuz 1919'da basarak bir köy halkını tamamen ve diğer köylerden de altmışar kişiyi götürüp katletmişlerdi. Bozkuş Köyü'nden bir Müslüman'ın kardeşini, karısını ve kızını alıp götürmüşlerdi. Mescitli ve Kilyantepe Köylerinde 5 Temmuz'da saldırı yaparak Mescitli'deki Müslümanlardan dört kişiyi şehit etmiş, dört kişiyi de yaralamışlardı. Kilyantepe'de ise on kişiyi öldürmüşlerdi. Kızıllıhamamlı

¹⁸ B.O.A. DH/ KMS Dosya No: 53-3, Belge No: 15

¹⁹ B.E.O, Belge No: 341351

²⁰ Fahrettin Kırzioğlu, Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, Ankara 1970, s. 56

²¹ B.O.A. DH/ KMS Dosya No: 53-3, Belge No: 15

²² B.O.A. DH/ KMS Dosya No: 53-3, Belge No: 15; Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1906-1918, I, Ankara 1995, s. 6; Osmanlı Erkân-ı Harbiye Umumi Dairesinde 1335 senesi Temmuz Ayı Zarfında Kafkasya'da İslamlara karşı İcra Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezalimi, s. 5

ve Kağızman civarındaki Curuk Köylerine de top ve makineli tüfekle taarruz ederek mallarını yağma etmiş, birkaç kişiyi öldürmüşlerdi. Kurudere'yi basarak sekiz kadın ve erkeği öldürmüşler, ayrıca 35 kişiyi de alıp götürmüşlerdi²³.

Ermeniler 5-6 Temmuz günü Revan civarında bulunan önemli bir Türk köyü olan Büyük Vedi Köyü'ne saldırmışlarsa da mağlup olarak geri çekilmişlerdi. Yapılan mücadelede 800 ölü, 1200 yaralı mevcut olup iki top ve altı makineli tüfek ve pek çok ganimet Türklerin eline geçmişti. Türk köyüne taarruz emrini veren General Mayor Şolkonikof olup, verdiği gizli emir daha sonra ele geçirilmişti. Kendisi, Türklerin tamamen imha edilerek Aras Nehrine dökülmesi emrini vermişti. Bu olayı müteakip, Revan'dan iki İngiliz subayı bölgeye gitmiş, Ermenilerle Türkleri barıştırmak isteyip, topların İngiliz kıtasına ait olduğunu söyleyerek topları alıp götürmüştü. Ancak bölgeye giden bu subayların, İngiliz üniformasını giymiş iki Ermeni olduğu daha sonra Türkler tarafından tespit edilmişti. Ermeniler, böylelikle takviye alarak tekrar köyü basmışlardı. Kısaca bu faaliyetleri ile nüfus ve parası kalmayan Ermenistan, İngilizlerin kılavuzluğuyla bölgeyi işgale kalkışmakta ve çeşitli faaliyetlerde bulunmaktaydı²⁴.

10 Temmuz 1919'da Başköy'ü işgal eden Ermeniler, Armutlu'nun batısındaki sırtlara top yerleştirerek civardaki köylere taarruz etmişlerdi. 13 Temmuz'da Çürükler, Ayıntap, Armutlu ve Başköy köylerine saldırarak Müslümanların mallarını yağma etmişlerdi. Aynı gün sınıra 2,5 saat mesafede olan Gazıkaya Köyü'nü basmak isteyen Ermeniler ile köy halkı arasında çarpışma yaşanmıştı. Aynı günlerde Nahcivan ve Şerur çevresinde 45 köye Ermeniler askeri birliklerle hücum etmişler ve şimendifer güzergâhına yakın köyleri zırhlı vagonlarla ateş altına almışlardı. Müslümanları Aras Nehri'ne dökmek ve imha etmek için birliklere emirler vermişlerdi²⁵. 19 Temmuz'da Iğrı Köyü'nün doğusunda ve sınır dışındaki Kazan Köyü'ne bir Ermeni müfrezesi baskın yapmış ve köy halkı sınıra iltica etmişti. Toroslu civarında Aralık'ta bir kadın ve bir erkek şehit edilmişti. 400 piyade ve üç top ile Suçivanık Köyü'ne giden Ermenilerin zulmünden kaçabilenler kurtulmuş, kaçamayanlar ise şehit edilmişlerdi²⁶.

24 Temmuz 1919'da Erzurum Vali Vekilinin, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta; Kafkas dâhilinde yaşanan Ermeni faaliyetlerine, o bölgeye gelip gitmekte olan İngilizlerin destek verdiği anlatılmaktadır²⁷. Temmuz ayında Türk milletine uygulanan bu cinayetler, Ağustos ayında da artarak devam etmiş, Harbiye Nezaretine bölgeden gönderilen telgraflarda Ermenilerin şiddetlerini daha da artırdıkları gözlenmişti. Bölgedeki Ermeni Taşnak Cemiyeti Revan, Aras mıntıklarında ve Elviye-i Selase'de tek bir Müslüman bırakmamaya karar vererek bu kararı gizli ve açık icraatıyla göstermiş ve Müslümanları ortadan kaldırmaya azmetmiş bir komite oluşturulmuştu. Gerek bu komite, gerekse Ermeni Hükümeti ve bundan başka düzenli Ermeni askeri kıtaları, insanları katletmelerine devam etmelerinden dolayı, Kars, Sarıkamış, Iğdır, Revan havalisinde ve Aras mıntıkasında Müslümanlara yapılan mezalim hat safhayı aşmıştı. Nahcivan Müslüman Milli Şurası Başkanı Ali Sabri Kasımov, Azerbaycan Dışişleri Bakanına gönderdiği telgrafında, Ermenilerin Vedibasır bölgesinde katliama devam ettiklerini, trenlerden Müslümanları indirerek alıp götürdüklerini ayrıca

²³ Kazım Karabekir, 1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi, İstanbul 2003, s. 101-103; Toksoy, Revan'da Son Günler, s. 258

²⁴ A. Alper Gazigiray, Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları, Herak1982, s. 509

²⁵ Toksoy, Revan'da Son Günler, s. 258

²⁶ Karabekir, 1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi, s. 105

²⁷ B.O.A. DH/ KMS Dosya No: 53-3, Belge No: 15

Nahcivan, Şerur ve Gümrü vilayetlerinde Müslümanların ileri gelenlerinin tutuklandığını bildirmişti²⁸.

Bundan başka Ermenistan Hükümeti, Revan Eyaletinde yaşayan Müslüman halka karşı yaptığı baskı ve saldırıları iyice artırdı. Bundan dolayı Gürcistan'da görevli Azerbaycan Diplomatik Temsilciler Grubu Başkan Yardımcısı F. Vekilof tarafından Trans-Kafkasya İngiltere Ordu Kumandanına protesto notası gönderdi. Vekilof bu notada, Ermenilerin Müttefik orduları bilgisi dâhilinde askeri güç kullanarak Müslüman köylerinde yaptığı saldırıların ağır sonuçlar doğuracağını bildirdiği gibi Britanya Ordusunun otoritesini kullanarak Ermenilerin yaptığı bu saldırı, baskı ve katliamın durdurulmasını istedi. Vekilof, ayrıca Müttefik Devletler Yüksek Komiserine de Ermenilerin Müslümanları zorla egemenlikleri altına almaya çalıştıklarını, Müslüman köylere saldırıda bulduklarını, bu saldırıların biran önce durdurulmasını da talep etmişti²⁹.

Yine Erzurum Vali Vekili bu defa, 27 Temmuz 1919'da Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, Kafkas dâhilindeki Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları saldırıları anlatarak, Kafkasya'dan giden şikâyetlere dikkat çekmiş ve özellikle 15. Kolordu Kumandanlığından alınan telgraflara da değinerek, bölgedeki çaresiz Türklere her hangi bir yardımda bulunulamadığını bildirdi. Ordudan sınır haricine subay ve asker göndermek imkânsız olduğundan alınan haberler karşısında çok büyük üzüntü hissedilmesine rağmen ellerinden bir şey gelmediğini ve bu durumun biran önce engellenmesi için gerekenlerin yapılmasını istedi. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, bölgede araştırma yapmak için bir subayın gönderilmesine karar veriyse de gönderilen bu subay, ancak sınıra kadar gidebilmiş ileriye geçme imkân ve cesaretini bulamadığından dolayı, katliamlar üzerine her hangi bir rapor veremedi. Ermeni katliamları giderek korkunç bir hal alırken, 31 Temmuz 1919'da Karakilise'ye kadar gelmeyi başaran Topçu Yüzbaşı Nilis, muavini Suzlan ve tercümanları İzmitli tabip muavini Osman Efendiler orada misafir edildiler. Gelen bu heyetin asıl görevi, bölgedeki Müslüman ve Ermeni nüfus miktarının ve yiyecek maddelerinin miktarının tespiti, mahalli ihtiyaçların araştırılması, Ermenilerin mezaliminin araştırılarak, umumi durumdan kendilerinin haberdar edilmesi ve bu feci mezalimlerin bütün çıplaklığıyla ortaya konulmasıydı. Nihayet heyet bölgedeki Müslüman halka reva görülen ve her geçen gün daha da şiddetlenen Ermeni mezalimlerinin araştırılması görevini tamamladı ve ardından da İstanbul ile Tiflis'teki Amerika heyetlerine de telgraflar göndererek durumu bütün çıplaklığı ile bildirdiler³⁰.

Kazım Karabekir Paşa'nın bildirdiğine göre 30 Temmuz 1919'da Karakurt'un güneydoğusundaki Darphane Köyü'ne yaklaşık 100 kişilik bir kuvvetle baskın yapan Ermeniler köyü işgal ettiler. Korkularından dağlara kaçan Müslümanları da şehit ettikleri gibi köyde kalanlardan sekiz kadın ve yedi çocuğu beraberlerinde götürdüler. Ermeniler köy hanelerinin bütün eşyalarını 45 öküz, 320 koyun ile bulabildikleri erzakı da gasp ettiler³¹.

5 Ağustos 1919'da Güneybatı Kafkas Milli Merkez Komitesi Başkanı Dr. Esat (Oktay) tarafından Güneybatı Kafkas Murahhas Heyetine gönderilen mektupta, ilgililere nakledilmek üzere bölgedeki faaliyetlerden bahsedilmişti. Buna göre, Osmanlı birlikleri mütareke antlaşmasının şartlarına göre, 1 Ocak 1919'da, Kars ve Batum illerini boşaltır boşaltmaz, Ermeniler her yandan Kars iline saldırmışlardı. Onların zulmünden kaçmış olan Revan Türklerinin yerleşmiş oldukları, Arpaçay yakınlarındaki Pegler ve Koşavenk köylerini de

²⁸ Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu, s. 68

²⁹ Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu, s. 70-84

³⁰ B.O.A. DH/ KMS, Dosya No: 53-3, Belge No: 15

³¹ Karabekir, 1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi, s. 105

yakmışlardı. Bundan sonra Ermeniler, saldırılarını Kağızman Kasabasına yöneltmişlerdi. Bunun üzerine Nizami Ermeni birlikleri bölgeye gelerek faaliyet halindeki çetelerle birleşmişlerdi. Güneybatı Kafkas Hükümetinin bu amaçla, İngilizler nezdinde yaptığı teşebbüsler hiçbir sonuç vermemişti. İngilizler verdikleri cevapta, hükümetlerinin bu hususta hiçbir bilgisinin olmadığını iddia etmiş ve Ermenileri 30 Nisan 1919'da Kars İline getirerek durumu daha da zorlaştırmışlardı. Taşınır taşınmaz mallarını bırakarak, Kars'ta, Ermenilerin terk etmiş oldukları köylere yerleşmiş bulunan Revan Türk göçmenleri, Ermeniler tarafından hemen hepsi yok edilmişlerdi. Ermeniler, onların kaldığı köyleri böylece yeniden ele geçirdikten sonra, Türk köylerine karşı da silahlı hücumla geçmişler, köyleri yağmalayarak Türkleri öldürmüşlerdi... Revan ve çevresinden göç ederek gelen Türkler, Rumlardan boşalan Sarıkamış, Oluklu, Yeni Selim ve öteki köylere yerleşmişlerdi. Bunun üzerine Ermeni Hükümeti, onlara yerleştikleri köyleri terk etmelerini isteyince, nereye sığınacaklarını bilmeyen Türkler, bu köyleri kendilerine tanınan zaman içinde bırakıp gidememişler, bunun üzerine Ermeni Kumandanı bu hareketi neden göstererek adı geçen köylerdeki Türklerin hepsini yok etmişti. Sürmeli ve çevresinde Ermeniler, 38 köyü ateşe vererek 3.500'den fazla insanı öldürmüşler, 40.000 den fazla kişiyi de evsiz bırakmışlardı. Yapılan bu mezalimlerin bahanesi olarak da Kars Milli Şura Hükümetine bağlı kalan bölge halkının, Revan'daki Ermenilerin meclis için yapılan milletvekili seçimlerine katılmakta çekimser davranması gösterilmişti. Bu çekimsellik, 6 Haziran ve 4 Temmuz'da Ermeni telgraf ajansları ile de doğrulanmıştı³².

Bu bakımdan Merkez Komitesi, Ermenilere karşı büyük devletler nezdinde protestoda bulunmalarını, konferansın ülkelerinin muhtariyetini tasdik edeceği ana kadar büyük devletlerin kontrolü altında, memleket idaresinin kendilerine emanet edilmesini ve halkın sağlık ihtiyaçlarıyla yiyeceğini karşılayabilmek amacıyla, kendilerine yardım yapılmasının sağlanmasını talep etmişti³³. Avrupalı Devletlerin, Ermeni katliamlarını sık sık tekrarlamaları sonucunda bir Türk delegesi; "*Herkes Ermenilerin katlinden bahsetmektedir, fakat aynı yerde yaşayan Müslüman Türklerin çok daha fazla öldürüldüğünden kimsenin söz ettiği yok*" diyerek tepkisini dile getirmişti³⁴. Örneğin Ocak 1919'da Zengezur'un nüfusu, 120.000 Türk, 101.000 Ermeni'den oluşuyordu. Ancak Zengezur³⁵ 1918 Temmuzundan itibaren Andranik'e bağlı çetelerin işgali altındaydı ve çeteler sürekli olarak Müslüman köylere saldırılar düzenliyorlar ve Türkleri soykırıma tabi tutuyorlardı. Hatta Thomson, 15 Ocak 1919'da Karabağ ve Zengezur Vilayetlerinin başına bir Türk vali atanmasına izin vermişti³⁶.

13 Ağustos 1919 günü Ermeniler, Yukarı ve Aşağı Katrı Köylerinin erkeklerini toplayarak birçoğunu şehit etmişlerdi. Yine aynı günlerde, Alihoca, Hamurkesen, Parçatı Köylerinin erkeklerini de aynı şekilde katletmişlerdi. Ayrıca Iğdır çevresindeki 21 köyü basarak, yakalayabildikleri erkekleri öldürmüşler, kadınlarını Eçmiyazın'e göndermişlerdi. Iğdır çevresinin ileri gelenlerini Eçmiyazın ve Karabulak taraflarına göndermişlerse de akıbetlerinin ne olduğu öğrenilememişti. Ermenilerin yaptıkları korkunç mezalim, ırz ve namusa yaptıkları saldırı, kadınları hayvanlara bindirip götürmeleri, Türkler arasında kaynaşmaya sebep olmuş ve müdafaa tedbirleri almak zorunda kalmışlardı. Sürmeli,

³² Kırzioğlu, Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, s. 78-79

³³ Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 372-373; Kırzioğlu, Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, s. 78-79

³⁴ Erol Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul 1967, s. 200

³⁵ Zengezur hakkında bkz. Dilşen İnce Erdoğan, "İngiliz Belgelerinde İngiltere'nin Kafkas Politikası Çerçevesinde Zengezur Meselesi 1919", Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Sempozyumu (17-19 Kasım 2016 Nahcivan) ATAM Yayınları Ankara 2018, s. 221-254

³⁶ Stefanos Yerasimos, 1914-1917 Rus Kafkasya'sının Sonu, İstanbul 1995, s. 318

Karasaçlı, Yağlı köylerinden ve Zilan aşiretinden 87 evin 555 nüfusu sınırdan geçerek Türkiye'ye sığınmışlardı. Ermeniler, bunlara da birçok kayıp verdirdikleri gibi sığır, koyun ve keçilerini gasp etmişlerdi³⁷.

Ermenilerin yaptıkları bu mezalimler karşısında, Türkiye'ye kaçmayı başaran bölge insanı, Türk Kumandanlığına müracaatta bulunarak ve yaşadıkları olayları anlatarak, yardım talebinde bulunmuşlardı. Karakilise'deki Zilan Aşireti Başkanı Abdulfettah, orduya gönderdiği telgrafında; *"Biz Rusya'nın Revan Vilayetinde bulunan Zilan aşiretindeniz. Bundan birkaç gün önce Ermeniler tarafından top ve tüfek zoru ile memleketimizden çıkarıldık. Bütün emlak ve tahullarımızı aldılar. Karakilise Kazasının sınır bölgesinde taşlık yerlerde geçici olarak iskân ettik. Kış yaklaşmaktadır. Bulduğumuz yerde kış hazırlığı yapmak imkânsızdır. İlerde yurdumuza dönmek mümkün olmadığı takdirde, Osmanlı topraklarında uygun bir yerde iskânımız için emir buyurulmasını istirham eyleriz"*³⁸ demiştir. Abdulfettah gibi pek çok kişi aynı mahiyette Osmanlı Devleti yetkililerinden, bölgedeki Türk Kumandanlıklarından pek çok taleplerde bulunmuşlardı.

Gazikiyan Köyü'nden Acem oğlu Osman, Veli oğlu Ahmet, Yukarı ve Aşağı Küplüce Köyü'nden Ağa oğlu Bekir, Kadir oğlu Fıka Süleyman, Mehmet oğlu Esat Efendi gönderdikleri telgrafta; *"... Karakurt Nahiyesine gelen Ermenilerin başımıza getirdikleri felaketlere Allah rızası ve Peygamber hakkı için Avrupa Devletlerine bildirin. Bildirmezsene yarın kıyamet gününde mahşer kurulduğu zaman Allah kadı olur, Peygamber de savcı olur. Hepimiz davacı oluruz. Ermeniler, köyümüzün ileri gelenlerini ve akli kesenlerini birer birer yakalayıp üç gün üç gece aç susuz bırakıyor ve günde elli sopa çekiyorlar. Parası olanlar kanlarını satın alıyorlar. Olmayanlar öldürülüyor. Ermeniler mal ve davarlarımızı da alıyorlar. Her gün bir iki köyümüzü top ve makineli tüfekle yakıp yıkıyorlar. Türk kadınlarına saldırıyorlar. Ermeniler dün Mescitli, Akkilise, Hayviran ve Şadırvan Köylerindeki Müslümanlara hücum ettiler. 20 kişi şehit oldu, 35 kişi de yaralandı. Eğer böyle sürerse Kars ve Revan Vilayetlerinde Müslümanların adı kalmayacak. 600 seneden beri bütün devletlerin içindeki Türklere hiçbir zaman böylesine korkunç bir zulüm yapılmamıştır. Kars, Revan, Batum vilayetleriyle yukarıda adı geçen yerlerdeki Türklar acaba ne gibi büyük günah işlemişler ki, Ermeniler kudurmuş köpek sürüleri gibi saldırdılar. Korunmamız için başka bir devlet yok muydu? Ermenilerin yaptıkları korkunç mezalim Şeddat, Nemrut, Firavun zamanlarında dahi olmamıştır. Şimdi hepimizin hayatı tehlikededir. Gördüğümüz zulümleri gerekli makamlara biran önce bildirmenizi dileriz"*³⁹ diyerek çektikleri sıkıntıları dile getirmişler ve biran önce kendilerine yardım yapılmasını talep etmişlerdi.

26 Ağustos 1919'da Kazım Karabekir, Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafında, Ermeni Taşnak Komitesinin, Revan ve Aras bölgesinde ve Elviye-i Selase'de bir tek Türk bırakmamaya karar vermiş olduklarını ve bu kararlarını da uygulamaya başlamış olduklarını da yazarak, uçakla bölgedeki köy ve yaylaları bombaladıklarını, camilerde ezan okunmasına engel olduklarını, özellikle Türk kadınlarına saldırdıklarını bildirmişti⁴⁰. Ermenilerin yaptığı bu katliamları görmeyen veya görmek istemeyen Amerikalı Amiral Bristol, 23 Ağustos 1919'da Türk Hükümetine gönderdiği telgrafında; *"Şayet siz Türklar, Ermenilere bir şey yaparsanız Başkan Wilson sert tedbirler alacak. Kudretimiz yok diye bir bahane de*

³⁷ Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, s. 823

³⁸ Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, s. 824

³⁹ Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, s. 826-827

⁴⁰ B.O.A, HR. SYS. 2602-1; Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 374; Hocaoğlu, Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, s. 840

dinlemeyiz. Şayet Ermenilere en küçük bir hal olursa ilerde Türk hükümlerine diye bir şey kalmaz⁴¹” diyerek katliamlara çanak tutmuştur.

Amiral Webb ise İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon’a gönderdiği bir telgrafında, Sadrazamın bu tehditten büyük telaşa kapılarak Erzurum Valisinden aldığı hakaret dolu bir mektubu kendisine gösterdiğini, halkın sesinin hükümetin sesinden farklı olduğunu, halkın sesinin de gerçek ses olduğunu belirtmişti⁴². Amiral Bristol’un yaptığı tehdidi Balfour, Lord Curzon’a gönderdiği 31 Ağustos 1919 tarihli telgrafında da bildirmiş ve şayet Ermenilere bir şey olursa kendilerinin de son adamlarına kadar ortadan kaldırılacağını söylemişti⁴³. Bundan da anlaşıldığı gibi, Amerikalılar da Avrupalılar gibi Ermenileri ısrarla himaye ediyorlar, ancak bunu daha sinsice ve politik oyunlarla yapmak istiyorlardı.

Kazım Karabekir, 2 Eylül 1919’da Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafında, bölgedeki Ermeni faaliyetlerinden uzun uzadıya bahsetmiş, hatta Kafkasya dâhilindeki duruma tam olarak vakıf olmadıklarını, asayişin tamamen bozuk olduğunu, hemen her gün çarpışmalar yaşandığını ve bu haberleri de Kafkas gazetelerinden öğrendiklerini bildirmişti. Ermeni mezaliminden kaçarak sınıra gelen Müslüman Türkler, Ermenilerin kendilerine yaptıkları mezalimi anlatarak, muntazam askeri birlikler ile top ve makineli tüfeklerle köyleri tahrip edip halkını katlettiklerini söylüyorlardı. Hatta bu katliamı yaşayan pek çok insan, Ermeni vahşetini ve barbarlığını yazdıkları feryatnameleri, Türk tarafına göndererek yardım istemişlerdi. Onların bu yaşadıklarının aynısı Kafkas gazetelerinin neşriyatlarında da teyit edilmekteydi⁴⁴.

3 Eylül 1919’da Kafkas bölgesindeki Ermenilerin durumunu değerlendiren Harbiye Nazırı, Ermenilerin Türk sınırına civar noktalarda, özellikle Revan ve çevresinde pek çok kuvvet toplayarak durumlarını daha da güçlendirip faaliyetlerini şiddetlendirmekte olduklarını söyleyerek, tıpkı İzmir’de olduğu gibi İtilaf Devletlerinin önderliğinde Ermenilerin Paris Konferansı’nın hükümlerine dayanarak, Doğu vilayetlerine saldırmak suretiyle, henüz yerleşmiş olan muhacirleri bir kere daha yerlerinden oynatmaya teşebbüs edebilecekleri ihtimalini göz önünde bulundurarak, buna göre hazırlanılması gerektiğini vurgulamıştı. Hatta bunu önemli bir vazife hükmünde görmekte, böyle bir durum karşısında ordunun hareketini düzenlemenin çok önemli olacağını, bu meselenin kesinlikle bir karara bağlanması gerektiğini de vurgulamıştı⁴⁵.

Bir yandan yaşananlar ve yapılan katliamlar nedeniyle Türk Ordusu ve yetkili makamlar tedbirler almaya çalışırken, diğer yandan Ermeni faaliyetleri bir türlü dinmek bilmiyordu. Şöyle ki Eylül ayında faaliyetlerini tamamen artırmışlardı. 17 Eylül 1919’da, Iğdır’ın 6 km. doğusundaki Oba köyünün halkını tamamen ve bu köye bir kilometre mesafede bulunan 300 haneli Yağcı Köyü halkını kısmen feci bir şekilde katletmişlerdi. Iğdır mezalimine karşı isyan eden çevre halkı silahlanarak Iğdır üzerine yürümüş ve 21 Eylül’de Iğdır’a girmişler ve Ermenilerin karşı taarruzları üzerine Iğdır’ı terk etmişlerdi. Ermeniler bu tarihlerde Çomkanlı ve Bavlı İslam aşiretlerine de taarruz ederek bunlara 24 şehit ve 24 yaralı verdirmişlerdi. Ermeniler bir taraftan bu cinayetleri yaparken diğer taraftan da hileli beyannamelerle bölgedeki aşiretleri kandırmaya çalışmışlardı⁴⁶.

⁴¹ Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, s. 191

⁴² Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, s. 205

⁴³ Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, s. 206

⁴⁴ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Nisan 1987, S. 86, s. 119–120

⁴⁵ B.E.O, Belge No: 343307

⁴⁶ Karabekir, 1917–1920 Arasında Erzincan’dan Erivan’a Ermeni Mezalimi, s. 132

1919 yılına ait başka bir belgede ise, Ermeni katliamlarından kaçarak mülteci durumuna düşen Müslümanların, köylerine dönemedikleri için, sıkıntılı günler geçirdiklerini, hatta açlıktan ölenlerin olduğunu, kış aylarında bu ölümlerin artabileceği, Revan, Eçmiyazin, Yeni Beyazıt, Sürmeli, Zengezur eyaletleri başta olmak üzere bu bölgelere acil yiyecek ve sağlık yardımının ulaştırılması gerektiği bildirilmişti⁴⁷. Bu durumu öğrenen Azerbaycan Dışişleri Bakanı Caferov, Ermenistan Dışişleri Bakanına gönderdiği notada, Eçmiyazin, Sürmeli, Revan, Yeni-Beyazıt eyaletlerindeki Müslümanların, Ermeniler tarafından öldürülmesini protesto etmiş ve aynı notayı ayrıca Trans-Kafkasya'daki Müttefik Devletler Yüksek Komiseri V. N. Gaskel'e de göndererek, Revan'daki Müslümanlara yapılan katliamın durdurulmasını istemişti⁴⁸. Ermeniler, müezzinleri ezan okurken taşıyıp sövmüşler, kadınlara pek çok işkencede bulunmuşlar, topladıkları Müslüman kadınları çıplak bir halde kendi askerleri arasında gezdirmişlerdi. Her türlü sınırı aşan vahşet ve zulümler sınır dışındaki Müslüman halk arasında umumi bir galeyana sebep olmuş, Müslümanların bir kısmı göç etmek ve sığınmaktan vazgeçerek hayatlarını ve namuslarını müdafaa etmek için Ermenilere karşılık vermeye ve bu şekilde mertçe ölmeye karar vermişlerdi⁴⁹.

1919'da yapılan katliamlar hakkında bir Ermeni, anılarında; "...*Biz de Ermenistan'daki Türk problemini halletmeye giriştik. Türklerin kaçmalarına imkân verecek yolları ve dağ geçitlerini tutarak kapattık. Hemen yok etme işine giriştik. Birliklerimiz birbiri ardına köyleri kuşatıyorlardı. Topçu ateşiyle köy evleri toprak yığını haline geliyor ve köylüler köyde yaşayamaz bir hale gelerek köy dışındaki kırlara kaçmaya başlayınca da tüfek mermileri ve süngülerle işlerini tamamlıyorduk... Şimdi Bu köylerde buralarda kalmış ölü insanların kemiklerini bulmak için gelmiş kurt ve çakalların ulumalarından başka bir ses duyulmaz*⁵⁰" diyerek, işlenen Türk soykırımının boyutlarını ortaya koymuş ve bizzat itiraf etmiştir.

İngiliz belgelerinde ise Ermenilerin, Türk komşularını kesmesinden şüphe edilmemiş ve Revan'ı kontrol altında tutan Taşnak çetesine en küçük bir itimat gösterilmemesi gerekliliği de vurgulanmıştı⁵¹. Fakat ne yazık ki Ermenilere güvenmediklerini söylemelerine rağmen yine de onları desteklemeye devam etmişlerdi. Hem de bunu yaparken insanlık ve demokrasi adına hareket ettiklerini söyleyebilecek kadar da ileri gitmişlerdi. Özellikle, Avrupa'daki Ermenileri silahlandırıp, Batum üzerinden Ermeni ordusuna takviye birlikleri dahi göndermişlerdi. Bu gerçek Sivas'taki 3. Kolordu Kumandanı Selahattin Paşa'nın 4 Eylül 1919'da Harbiye Nezaretine gönderdiği telgraftan anlaşılmaktadır. Telgraf şöyledir; "*Revan Ermeni Hükümetinin 30 bine yakın kuvveti bulunmaktadır. Bu gün Trakya'daki Ermenilerin, Ermenistan'da hizmet etmek üzere askere yazılmaları hakkında, İngiliz temsilcileri tarafından davet edildikleri ve bu maksatla Samsun'a gelen İngiliz nakliye vapurlarıyla bir kaç Ermeni'nin Batum'a gittiği ve Amerikalı Albay Haskil tarafından Batum'daki İngiliz birliklerinin Revan'a gönderilmekte olduğunu Samsun'daki İran konsolosuna haber vermiştir*⁵²"

Ermeni Generali Nazarbekof komutasındaki Ermeni kuvveti Revan, Çıldır, Gümrü, Kars, Göle, Ardahan, Iğdır, Kağızman ve Sarıkamış bölgesine yerleşmişti. Nazarbekof, 7-8 bin kişi olduğu tahmin edilen kuvvetini 20 bine çıkaracağı söylentisi bölgedeki Türkler arasında epeyce tedirginlik yaratmıştı. Bunun yanında Andranik'in emrinde de yaklaşık olarak üç bin

⁴⁷ Azerbaycan Belgelerinde, s. 71-72

⁴⁸ Azerbaycan Belgelerinde, s. 74-75

⁴⁹ B.O.A. HR. SYS. No: 2877/77

⁵⁰ İskender Yılmaz, Gümrü Antlaşması, Ankara 2001, s. 23-24

⁵¹ Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, s. 215

⁵² Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, s. 849

kişi kadar Taşnak çetecisi mevcuttu. Bu sıralarda Rus Bolşevik Ordusu da Kuzey Kafkasya'da Denikin'in ordusunu yenerek güneye doğru ilerlemeye başlamıştı⁵³.

Ancak Ermenilere verilen vaatlerin ulusal ve devletlerarası gerçeklerden uzak olduğunu zamanla müttefikler itiraftan kaçınmayacaklardır. San Remo'na Nisan 1920'de Lord Curzon, Doğu Anadolu'da çok az Ermeni'nin bulunduğunu nüfusun hemen tamamıyla Türklerden-Müslümanlardan oluştuğunu kaydedecektir. Müttefiklerin böyle bir politika değişikliğine gitmesi Anadolu'da gittikçe güçlenen Mustafa Kemal'in karşısındaki acizliklerinin kabullenilmesiydi. Türk milliyetçiliğinin Anadolu'da Mustafa Kemal'in önderliğinde gelişmesinin, İngilizleri oldukça kaygılandırıldığını Lloyd George'un konuşmasında da ifade edildi. *"Erzurum Ermenistan'a verilecek olursa müttefik devletler için Ermenistan'ı (Doğu Anadolu'yu) korumak için kuvvet göndermek değil, yeni topraklar fethetmek için kuvvet göndermek söz konusu olacaktır. Doğu Anadolu'nun yolsuz, dağlık bir ülke olduğu söyleniyor. Askeri danışmanlarımız kendilerine Mustafa Kemal'le başa çıkmak için dev bir orduya gereksinim olduğunu söylemişlerdir. Kimsenin de böyle bir kuvveti yeniden oluşturmaya en ufak bir niyeti yoktur"*⁵⁴.

İngiliz Başbakanı Lloyd George, Avam Kamarasında, Ermenilerin faaliyetlerini değerlendirirken, İngiliz politikası hakkında şunları söylemişti. *"Güçlük şuradadır ki, Ermenilere vermek istediğimiz geniş araziye Ermenileri yerleştirmek için kuvvetimiz yetersizdir. Askeri danışmanlarımız bu işi başarabilmek için, çok büyük ve örgütlenmiş bir birliğe ihtiyaç duymaktadırlar. Hiçbir hükümette, Ermeniler adına bu kadar büyük bir araziye ele geçirip korumak istemez. Ermeni delegeleri bize kendi kuvvetleri hakkında yanlış bilgi verdiler. Aşırı rakamlar sundular. Edindiğimiz bilgiye göre, Ermeni kuvvetleri ancak kendi cumhuriyetlerini savunabilecek miktardadır. Askeri gelenekten yoksun Ermenilerin, istedikleri geniş toprakları askeri tecrübesi mükemmel olan bu düşmanın elinden almalarını ummak boşunadır"*. Lloyd George bu konuşmasında gerçeklere değinmiş ve bölgede bağımsız bir büyük Ermenistan'ın kurulamayacağını farkına vardığından ve kendilerine de ağır yük getireceğinden dolayı Türkler karşısında Ermenileri desteklemenin hayalden öteye gidemeyeceğini anlamıştı. Ne yazık ki, Ermeniler, bu gerçeği anlamakta geç kalmışlardı. Her geçen gün faaliyetlerini daha da artırmışlardı.

Ermeniler ise İngilizlerin kendilerine sırt çevirmesini, büyük bir kayıp olarak görmeyip kendileri için sürekli olarak alternatif üreten diğer devletlerle ittifak içinde olmaktan çekinmemişlerdi. Sovyetlerle anlaştıktan sonra serbest kalan kuvvetleriyle, Şahtahtı-Nahcivan karayolunu kesmek için Zengibasar Şura Hükümetine bir kesin uyarı vererek bir gün sonra da Zengibasar bölgesine kuzeyden ve doğudan taarruza geçmişlerdi. Zengibasar Şura kuvvetleri, yapılan bu taarruz karşısında, büyük bir cesaretle karşı koymuşlarsa da büyük kayıplar vererek Aras Nehri güneyine çekilmek zorunda kalmışlardı. Bölge halkı ise perişan bir durumda, Aras Nehri güneyine ve İran'a göç etmişti. Böylece Zengezur bölgesinde, ortalama iki bin piyade, iki top ve sekiz makineli tüfekten oluşan bir Ermeni kuvveti bölgeyi ele geçirdikten sonra güneybatı yönünde ilerlemişti. Bu durumu önlemek için, Doğu Beyazıt'taki 2. Kafkas Tümeni Şahtahtı'na gönderilmiş ve Ermenilere yapılan taarruz sonucunda Ermeniler yenilip geri çekilirlerken de pek çok köyü yakmışlardı⁵⁵.

Türk vatanını bölüp parçalamak amacıyla XIX. yüzyılda uygulamaya konulan projelerden birisi de Ermeni sorunudur. Önce Ruslar tarafından ortaya atılan Doğu Anadolu'da bir devlet kurma planı daha sonra İngiltere tarafından sahiplenilmiş ve bu proje Birinci Dünya

⁵³ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, New York 1951, s. 216

⁵⁴ Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, s. 135-137

⁵⁵ Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 376-378

Harbinden sonra uygulama alanına sokulmuşsa da başarılı olunamamıştır. 1890'lerden başlayarak artan bir şekilde devam eden Türklerin toplu olarak öldürülmesi Birinci Dünya Harbinde de devam etmiştir. Bunun sonucunda “Sevk ve İskân” kanunu çıkarılmış ise de katliamlar daha sonra devam etmiştir. Erzurum, Erzincan, Bitlis, Van ve diğer Türk şehirlerinde devam eden katliamlar, Iğdır ve havalisi de devam etmiş binlerce Türk insanı hayatını kaybetmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

B.E.O, Belge No: 343464

B.E.O, Belge No: 343464

B.E.O, Belge No: 343307

B.E.O, Belge No: 343307

B.E.O, Belge No: 341351

B. O. A. DH/ KMS Dosya No: 53–3, Belge No: 5

B. O. A. DH/ KMS Dosya No: 53–3, Belge No: 15

B. O. A. DH/ KMS Dosya No: 53–3, Belge No: 15

B. O. A. DH/ KMS Dosya No: 53–3, Belge No: 15

B. O. A. DH/ KMS Dosya No: 53–3, Belge No: 15

B. O. A. DH/ KMS Dosya No: 53–3, Belge No: 15

B. O. A. DH/ KMS Dosya No: 53–3, Belge No: 15

B.O.A. DH/ KMS, Dosya No: 53–3, Belge No: 15

B.O.A. DH/ KMS, Dosya No: 53–3, Belge No: 15

B.O.A. DH/ KMS, Dosya No: 53–3, Belge No: 15

B.O.A, HR. SYS. 2602–1

B.O.A. HR. SYS. No: 2877/77

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Nisan 1987, S. 86,

Osmanlı Erkân-ı Harbiye Umumi Dairesinde 1335 senesi Temmuz Ayı Zarfında Kafkasya’da İslamlara karşı İcra Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezalimi,

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi 1906–1918, I, Ankara 1995

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu, Ankara 2001

Atabek, Fahir, Doğu Cephesi (1919-1921)

Atatürk, Mustafa Kemal, Nutuk, Ankara 2004

Erdoğan, Dilşen İnce, “İngiliz Belgelerinde İngiltere’nin Kafkas Politikası Çerçevesinde Zengezor Meselesi 1919”, Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Sempozyumu (17-19 Kasım2016 Nahcivan) ATAM Yayınları Ankara 2018

Gazigiray, A. Alper, Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları, Herek1982

Hocaoğlu, Mehmet, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul 1976

Kaçaznuni, Ovanes, Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor), İstanbul 2005

Karabekir, Kazım, 1917–1920 Arasında Erzincan’dan Erivan’a Ermeni Mezalimi, İstanbul 2003

Kazemzadeh, Firuz, The Struggle For Transcaucasia (1917-1921), New York 1951

Kırzıoğlu, Fahrettin, Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, Ankara 1970

Öke, Mim Kemal, Ermeni Sorunu 1914-1923, Ankara 1991

Sakarya, İhsan, Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1984

Saruhan, Zeki, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, I-IV, Ankara 1993

Toksoy, Nurcan, Revan’da Son Günler, Ankara 2007

Ulubelen, Erol, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul 1967

Yerasimos, Stefanos, 1914–1917 Rus Kafkasya’sının Sonu, İstanbul 1995

Yılmaz, İskender, Gümrü Antlaşması, Ankara 2001